

اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت (آب، درخت و کوه)

شهره جوادی*

چکیده

توجه به طبیعت و گرامیداشت مظاهر آن همچون کوه، آب، آتش، گیاه، خورشید، ماه و ستارگان از گذشته های دور مرسوم بوده است. درباورهای اسطوره ای ایرانیان باستان آب، گیاه، ماه و خورشید از نمادهای آناهیتا و مهر بوده اند. مهر مظهر نور و فروغ خورشید که پرستش او در کنار آب انجام می شده و هم چنین نیایش آناهیتا ایزدبانوی آبها و باروری و حاصلخیزی در ارتباط با آب و گیاه بوده است.

اغلب نیایشگاههای ایزدان مهر و ماه (میترا و آناهیتا) در جوار کوه، چشمه و درخت مقدس بر پا می شده است. از این جمله می توان به چارتاقی ها اشاره کرد که برخی به آتشکده یا اماکن مقدس دیگر تبدیل شده اند.

واژه های کلیدی

چشمه، کوه، درخت، مهر، آناهیتا، چارتاقی، آیین، آتشکده، نیاسر

* استادیار گروه مطالعات عالی هنر، پردیس هنرهای زیبا؛ دانشگاه تهران و عضو هیئت علمی مرکز تحقیقات نظر

فرضیه

باورها و آیین‌های ایران باستان در ارتباط مستقیم با طبیعت و بزرگداشت و نیایش عناصر طبیعی بوده است. بیشتر بناهایی که در دل کوه‌ها، کنار چشمه‌ها و درختان مقدس بنا شده و نیایشگاه نیاکان ما بوده‌اند و تا امروز نیز زیارتگاه زرتشتیان و مسلمانان است، طبق شواهد بسیار پرستشگاه مهر و آناهیتا بوده که در مسیر تاریخ و با ظهور ادیان جدید دچار دگرگونی شده‌اند تا مناسب با عملکرد آیین نو باشند. بسیاری از این اماکن که امروز با نام چارتاقی، آتشکده، امامزاده و یا مقابر پیران و بزرگان مشهورند، به گذشته‌های دور و آیین‌های جاری نیایش آب، آتش و آفتاب در زمان خود باز می‌گردند.

مقدمه

نقش باورهای آیینی در فرهنگ ایرانیان باستان چنان قوی و تأثیرگذار بوده که با وجود اقوام مختلف با زبان‌ها و فرهنگ‌های متفاوت، موجب پیدایش تمدن و هنری شگفت‌انگیز و تأثیرگذار بر شرق و غرب عالم شده است. "کیش مهر" قوی‌ترین آیینی بوده که از ایران به دیگر ممالک راه یافته و تا کنون بازتاب عمیق آن بر فرهنگ ایرانی-اسلامی و مسیحیت مشهود است. بر اساس شواهد و اسناد تاریخی مهرپرستی از دوران مادها در ایران وجود داشته است. قدیمی‌ترین حضور میترا^۱ در ایران به ۱۴۰۰ قبل از میلاد می‌رسد، که در عهدنامه بغازکوی^۲ (بخش غربی ایران بزرگ و ترکیه امروزی) نام میترا در کنار وارونا^۳، آندورا^۴ و نستیا^۵ آمده است. که البته این آیین نیز همچون دیگر آیین‌ها در طول زمان دستخوش دگرگونی‌هایی شده و نزد اقوام مختلف به گونه‌های متفاوت ظاهر شده است. مهرپرستی در ایران با کیش زرتشت، در غرب با مسیحیت و در هند با هندوایسم درآمیخته است. همزمان با ستایش میترا و آناهیتا نیز مورد احترام و تقدیس بوده است. طبق برخی روایات کهن و باورهای مردم "مهر" زاده آناهیتا، ایزد بانوی آب‌ها و نعمت و فراوانی است. در حالیکه برخی از پژوهشگران این گفته را که مهر زاده آناهیتا است از باورهای آمیخته با خرافات می‌دانند. پس از زرتشت، مهر و آناهیتا باران‌آوران اهورامزدا گشتند. چنان که در اوستا آبان‌یشت و مهریشت به ستایش ایزد آفتاب، نور و فروغ خورشید و ایزد بانوی آب‌ها، باران، فراوانی و برکت اختصاص یافته است. گاه میترا و آناهیتا در دل طبیعت و در بلندای کوه‌ها و درون غارها یا کنار چشمه و درختی مقدس در پای کوه نیایش می‌شده‌اند و زمانی دیگر، نیایشگاه‌هایی در این اماکن بر پا می‌داشته‌اند. زمانی برای آناهیتا معابد زیبا و باشکوه ساخته می‌شد، همچون معبد آناهیتا در بیشاپور که نیایشگاه سلطنتی بوده و به دستور شاه ساسانی ساخته شده است. اما مردم نیز برای خود اماکنی یا بناهای مقدسی داشتند که آناهیتا را می‌ستودند و به او متوسل می‌شدند. معابدی برای ایزد بانو بر پا می‌کردند مانند آنچه امروز به نام سقاتالارها مشهور است؛ که اتاقک‌هایی با سقف و ستون چوبی یا با مصالح دیگر ساخته شده و بیشتر در کنار مزارع بوده که مردم برای طلب باران و فراوانی محصول در آنجا به نذر و نیاز می‌پرداختند و متوسل به ایزد بانو آناهیتا می‌شدند. این نیایشگاه‌ها امروز به سقای دشت کربلا حضرت عباس منسوب شده و به ویژه در شهرها و روستاهای شمال ایران فراوان است. شکل ساده و روستایی این سقاتالارها (سقانفار) اتاقکی چوبی است که روی پایه‌های بلند استوار است؛ و در اکثر مساجد و تکایای مازندران دیده می‌شود. آنچه مسلم است و از شواهد بجای مانده بر می‌آید، نشان می‌دهد که این نیایشگاه‌ها در ارتباط با چشمه و درخت می‌باشد. نیاکان ما با توسل جستن به این مظاهر طبیعت، گاه در کنار چشمه‌ها گاو، گوسفند و اسب قربانی می‌کردند و گاه درخت مقدس را گرمی داشته و به آن دخیل می‌بستند. و طلب فرزند، شفای بیمار و نزول باران می‌کردند. این رسوم تا امروز نیز باقی است و در مناطقی از ایران برگزار می‌شود.

چشمه، درخت و کوه

نیایش آب و گیاه و به تدریج نیایشگاه هایی که در ارتباط با این عناصر مقدس برپا شده است، از دیرباز، میان ایرانیان متداول بوده و امروز در نقاط دور و نزدیک، در اعماق جنگل ها در دل کوه ها و صخره ها آثار این آیین های مقدس به چشم می خورد. برداشت از اسطوره های طبیعت توسط انسان در آیین ها موج می زند چنانکه "پدران ما در گاه باستان چشمه های آب را همانند مادر می پنداشتند که به گیاه و حیوان و انسان شیر داده و آنها را پرورش می دهد. از این رو ایزدانوی آب را به نام آناهیتا ستایش می کردند. از آنجاکه می گفتند مهر از کوه زاده شده و در کوه می میرد لذا هر جا غار کوهی که در دامنه آن آب روانی جاری بود آنجا را زیارتگاه مهر و ناهید (آناهیتا) خوانده و در اوقات معینی برای ستایش این دو مقدس بدانجا روی می آوردند و حاجت خود را از آنان می طلبیدند. مانند زیارتگاه تاق بستان در کرمانشاه، پیرچکچکو، پیربانو و پیر هریشت در یزد، بی بی شهربانو در جنوب شهر ری و غیره. به طوری که اینک هر جا نامی از کتل یا قلعه دختر، قلعه زن یا خانه پیرزن در سراسر ایران برده می شود زمانی در آنجا آبشار، رودخانه یا چشمه آبی جاری بوده و زیارتگاه آناهیتا^۱ بوده است" [شهرزادی، ۱۳۷۵]. درخت مقدس (تصویر ۱)، چشمه مقدس (تصویر ۲)، بناهای چارتاقی و کوه های مقدس و اماکنی که به عنوان مقبره پیران و بزرگان و امامزاده، مسجد و همچنین بعضی از کلیسا ها و برج های آرامگاهی که در دل طبیعت و در کنار رودخانه، چشمه یا قناتی قرار داشتند و از گذشته تا کنون مورد احترام مردم بوده اند، به طور مسلم براساس باورهای طبیعت گرا و اعتقادات ایرانیان باستان شکل گرفته است. و در طی زمان به باورهای گوناگون نسبت داده شده و بدین گونه همیشه مقدس و مورد احترام بوده و از این رو تاکنون باقی مانده است.

تصویر ۲. چشمه مقدس. قدمگاه نیشابور
مأخذ: آرشیو نگارنده. بهار ۱۳۸۴

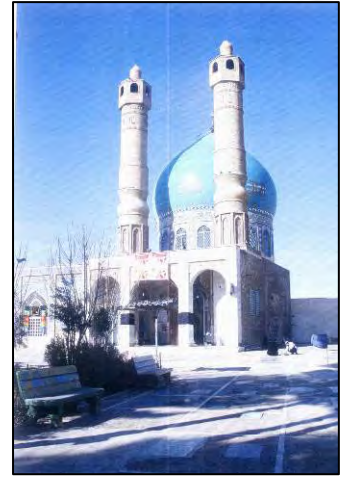

تصویر ۱. درخت مقدس. قدمگاه نیشابور
مأخذ: آرشیو نگارنده. بهار ۱۳۸۴

تصویر ۳. قدمگاه نیشابور
مأخذ: آرشیو نگارنده. بهار ۱۳۸۴

از این جمله می توان به قدمگاه نیشابور (تصویر ۳)، مقبره شیخ جبرئیل در روستای کلخوران اردبیل (تصویر ۴)، در مازندران به امامزاده اسماعیل فیروزکوه، امامزاده ای در روستای شاه کلاه، امامزاده های روستای گزو، امامزاده محمد در روستای کلیچ خیل در شیرگاه، چارتاقی نیاسر، چارتاقی های قدیمی نیاسر در روستای نسلج، امامزاده صالح و امامزاده قاسم در شمیران، امامزاده بی بی سکینه در شهریار کرج (تصویر ۵) و بنای چهل دختر واقع در امامزاده ابراهیم کرج (تصویر ۶)، امامزاده عبدالله شوشتر (تصویر ۷)، امامزاده سید سلطان علی رودبند دزفول (تصاویر ۸ و ۹) و نمونه های بی شمار دیگری که برخی شناخته شده و بسیاری ناشناخته و گمنام در سراسر ایران پراکنده هستند، اشاره نمود. معرفی و بررسی هر یک از این مکان ها، مجال جداگانه می طلبد.

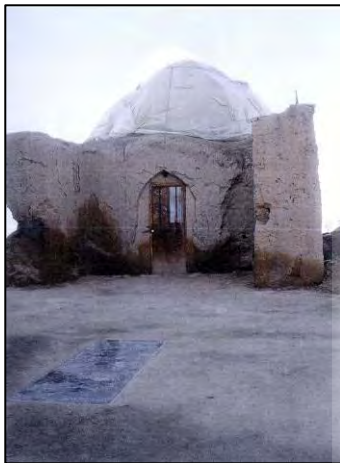
تصویر ۵. آرامگاه بی بی سکینه در شکل امروزی
مأخذ: آناهیتا قاسم خانی، بهار ۱۳۸۴

تصویر ۴. مقبره شیخ جبرئیل. روستای کلخوران اردبیل.
مأخذ: آرشیو نگارنده. تابستان ۱۳۸۵

تصویر ۷. امامزاده عبدالله شوشتر
مأخذ: مریم منصوری. پاییز ۱۳۸۶

تصویر ۶. بنای چهل دختر، واقع در ضلع غربی امامزاده ابراهیم
مأخذ: آناهیتا قاسم خانی. بهار ۱۳۸۴

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مجموعه علوم انسانی

تصویر ۸. درخت مقدس امامزاده سید سلطان علی رودبند. دزفول
مأخذ: آرشیو نگارنده. پاییز ۱۳۸۶

تصویر ۹. امامزاده سید سلطان علی رودبند. دزفول
آرشیو نگارنده. پاییز ۱۳۸۶

این مقاله حضور طبیعت در باورهای مردم را از گذشته تاکنون در نقاط مختلف ایران و به ویژه در نیاسر کاشان گذرا بررسی می نماید. نیاسر، شهر آیین و اسطوره های باستان، شهر مهر و آناهیتا، مکانی که سهراب سپهری در گلستانه به چشمه های جوشان و گاوهای شیرافشان آن اشاره می کند...

راز و رمزهای ناگفته و اسرار ناشناخته و کشف نشده بسیاری وجود دارند که هر از گاهی یکی از آنها رخ می نماید و ما را در شگفتی و تفکر فرو می برند. بسیاری از آیین های امروزی به روشنی ریشه یابی نشده اند و آنچه گفته و شنیده می شود تنها برداشتی سطحی و نگاهی ظاهری برحسب دانش کم عمق ماست. اما آنچه مسلم است "آیین های نیاسر سابقه در تمدن و تلاش ساکنین آن دارد. سرزمین ایران پهنة ای آیینی است و منطقه نیاسر یکی از آیینی ترین نقاط این سرزمین است. سرزمین آب و آیین، نور و نیایش، خاک و خلوص، باد و برکت، سرزمین عشق و ایمان" [مشهدی زاده، ۱۳۸۴].

مردم نیاسر کاشان درخت چنار مقابل چارتاکی را که در کنار چشمه آب واقع شده بسیار احترام کرده و آن مکان مقدس را زادگاه آناهیتا می دانند. آن ها معتقدند که آناهیتا پس از تولد در آن چشمه غسل یافته است. در این مکان امروزه چشمه ای برپاست که آب چشمه از حوض حیاط مسجد به جویباری می ریزد و در کوچه و پس کوچه های شهر جاریست. هر ساله در روز عید قربان، در کنار این چشمه گاو مقدسی قربانی می کنند و اهالی نیاسر بر این باورند که خون گاو جاری در چشمه اگر به وسیله ماهی های قزل آلائی سیاه (ماهی قنات) نوشیده شود، نذر حاجتمندان ادا شده و به مراد خود می رسند. (مراسم قربانی گاو با خواندن دعای مخصوص، قنوت نماز عید قربان انجام می شود. در حالیکه اهالی پارچه سبز روی گاو انداخته و پای پیاده به دنبال گاو راه می افتند تا به پای چشمه مقابل مسجد برسند و همچنان ذکر گویند و با سلام و صلوات گاو را قربانی می کنند). امروزه گاو را در پای چشمه مردانه قربانی می کنند، اما در گذشته قربانی گاو در کنار چشمه زنانه انجام می گرفته است. به احتمال چشمه زنانه همان مکانی است که امروز در کنار درخت چنار و در نزدیکی چارتاکی قرار دارد و اهالی معتقدند تا چندی پیش زنان و پیر زنان به نیایش و نذر و نیاز در آن جا می آمده اند. هم چنین پیرزنان با چشمه مردانه و پیرمردان با چشمه زنانه پیمان و عقد می بستند. این رسمها نشان از باورهایی دور و عمیق دارد. آن هنگامی که آناهیتا و مهر ایزدان آب و خورشید از ارزشی والا برخوردار بودند مردم برای باروری درختان و دامهای خود نیازمند خورشید و آب بودند پس ستایش و احترام آنان می بایست در قالب خدایان شکل بگیرد.

گریشمن وجود ماهی و انار را که در زیور آلات لرستان به چشم می خورد، از مظاهر الهه مادر (اشی) می داند که مظهر آبادانی و باروری است. گاهی الهه مزبور همراه با شیر یا بز کوهی است که آن ها نیز مظهر وی هستند. تمام زنانی که بخواهند باردار شوند، برای الهه نذر می کنند. برای این الهه همچنین جهت ازدیاد و باروری حیوانات سودمند هم نذر می شده است. همچنین گریشمن معتقد است: این الهه باروری که در شوش قرن ها پرستش می شد، همان الهه آناهیتا (الوهیت آب ها و حاصلخیزی) می باشد [گریشمن، ۱۳۷۹]. انار را نماد باروری گفته اند چون دانه های بسیار دارد و زایش و فراوانی را می نماید. از این رو به آناهیتا نسبت داده شده است.

در اوستا سخن از درختانی آمده که در کنار چشمه ای می رویند و نگاهبانانی دارند، درخت و چشمه در باور های مردم مهم بوده که نگهبانانی داشته اند. بدیهی است که این تقدس ذاتی چشمه و درخت نیست بلکه در تصور و باور های مردم مقدس شده اند. از این رو که پاکیزه نگاه داشتن آب و سرسبزی و خرمی درخت، با زندگی مردم و نیاز های ایشان در ارتباط است، آب و درخت مقدس شده، پس ایزدانی بر آن منسوب شده اند تا مردم ضمن احترام و بزرگداشت آنان، در سلامتی و پاکیزگی آب و گیاه بکوشند.

در روستاهای مازندران بناهای چوبی و (گاه با مصالحی چون آجر و سیمان) ستون دار که با پایه هایی از سطح زمین فاصله دارند دیده می شود که بعضی از آنها دارای نقش و نگارهای نمادین و افسانه ای می باشد. این بناها که به سقناتالار یا سقناتار معروف است از گذشته های نه چندان دور در کنار مساجد و تکایا حضور داشته است، که در عزای سالار شهیدان عاشورا مورد استفاده قرار می گرفته است. استاد جابر عناصری معتقد است: "سقناتار بنایی است در مساجد، تکایا و حتی در میان شالیزارها که برای

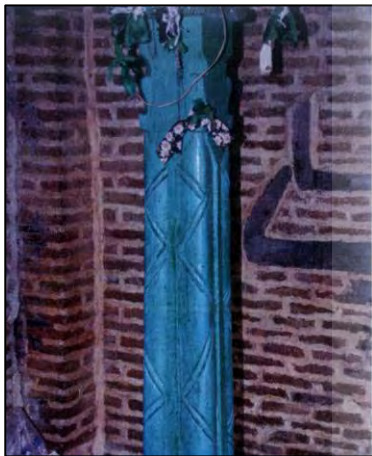
عبادت برنجکاران در این مکان ساخته می شده است. کشاورزان این بنا را به یاد سقای دشت کربلا می ساختند. برخی از پژوهشگران آیینهای خاصی را در ارتباط با سقائالارها ذکر کرده اند که به نوعی به آیین مهر نیز مربوط می شود. اما توضیح آن در این مقاله نمی گنجد [ر. ج به رحیم زاده، ۱۳۸۲]. سقانفار کیجاتکیه در بابل در محوطه گورستانی و در کنار تکیه ای به همین نام وجود دارد. عامه مردم معتقداند که این بنا را دوشیزه ای بعد از بهبود از بیماری برای ادای نذر خود با فروش جهیزیه اش می سازد. "کیجا" به معنای دختر است همان گونه که بسیاری از بناهای باستانی به نام دختر همچون پل دختر و قلعه دختر اشاره به آناهیتا الهه آبها دارد. بنای این تکیه نیز از یادگارهای کهن بوده که در آیین جدید مفهوم تازه یافته و مطابق با اعتقادات اسلامی تعبیر کرده است. این بنا با چهارده ستون و تزییناتی با نقوش مار و اژدها، گاو، سگ، شیر، ماهی و پرندگان نشان از دین و آیینی باستانی دارد. (تصاویر ۱۰ و ۱۱ و ۱۲ و ۱۳) گرچه تزیینات به شیوه قاجاری است اما بر اساس اصل آن به گذشته های دور باز می گردد [برگرفته از ستوده، ۱۳۶۷].

تصویر ۱۰. نقش خورشید. کیجاتکیه، مأخذ: آزرم مرکزی بهار ۱۳۸۵

تصویر ۱۱. نقش زن. کیجاتکیه مأخذ: آزرم مرکزی. بهار ۱۳۸۵

تصویر ۱۳. ستون، دخیل بستن. کیجاتکیه مأخذ: آزرم مرکزی. بهار ۱۳۸۵

تصویر ۱۲. نقش مار. کیجاتکیه مأخذ: آزرم مرکزی. بهار ۱۳۸۵

شاید بتوان گفت از آن جا که ایرانیان باستان برای طلب برکت و باروری همچون دیگر اقوام کهن متوسل به الهه باروری می شدند، چشمه و درخت مقدس، نمادهای باروری و حاصلخیزی می باشند که نگهبانان آن مهر و آناهیتا بوده اند. به احتمال دیگر، پیران و بزرگانی محافظ درخت و چشمه بوده اند که نزد مردم، احترامی خاص داشتند.

از هر روی که بنگریم، در باور اقوام باستانی، آنچه ارتباط با حیات ایشان داشته، باید مقدس باشد و در قالب خدایان جلوه گر می شده است. بنابراین بناهایی به صورت چارتاکی بر بلندی ها، یا دخمه های گود در زیر زمین و اماکنی غار مانند در دل کوه و صخره ها

می ساختند و در آن جا به نیایش و قربانی می پرداختند که بسیاری از آنها تا امروز برجاست و همچنان مردم برای نذر و نیاز و عبادت رفته و این اماکن را مقدس و محترم می شمارند. احترام و تقدس آب تا حدی مهم بوده که تداوم آن را در دین اسلام شاهد هستیم به طوری که آب را مهریه حضرت زهرا (س) قرار داده اند. امروزه در بعضی از نواحی ایران به هنگام خشکسالی مردم و به ویژه کشاورزان در کنار آب به نماز و دعای باران می پردازند که یادآور نیایش آنهاست می باشد.

از دیگر سو، وجود چشمه های مقدس در پای کوه، شاید اشاره به داستان پرتاب تیری باشد که میترا بر دل صخره انداخت و از آن چشمه ای جاری شد. همچنین بنا های غار مانند و دخمه ای، کنایه از غاری است که مهر، گاو را در آن قربانی می کند. تقدس کوه و ساختن بسیاری از چارتاکی ها و اختصاص اماکن مقدس بر بلندای کوه و بخصوص تقدس کوه البرز، نزد نیاکان ایران از این روست. طبق باوری کهن، زایش مهر را از آذرخش دو قطعه سنگ در کوه البرز می دانند؛ چنان که در اعتقادات دیگر اقوام نیز کوه ها مقدس بوده و آن را جایگاه خدایان می شمردند، پس معابد را به شکل کوه یا بر فراز کوه ها بنا می کردند و در پیشگاه خدایان، آداب نذر و قربانی انجام می دادند. نیایش مهر و آنهاست هر دو در ارتباط با آب و همچنین با قربانی همراه بوده است. کوه و درخت نیز در این آیین ها نقش مهمی داشتند.

در مهریشت آمده : مهر، دارنده دشت های فراخ را می ستاییم که بر سرزمین های آریایی خانمان خوش و سرشار از آرامش و سازگاری بخشد. (مهر) آنکه ستون ها برافراشته کاخ های بلند را نگاهبانی می کند. و در آبان یشت، کرده بیست و یکم آمده : زرتشت از آنهاست پرسید ای آنهاست، آیا آن که مزدا برای تو راهی از فراز چشمه خورشید پدید آورد تا از مارها، "آرشن" ها و "ووژک" و "ورنوویش" ها گزندی به تو نرسد، کدامین ستایش را در پیشگاه تو بگذارم و با کدامین ستایش نیایش تو بجای آورم؟ [دوستخواه، ۱۳۶۱: ۱۵۸] همچنین در کرده سیزدهم آمده : کیخسرو "پهلوان سرزمین های آریایی آن استوار دارنده کشور، در کرانه دریاچه ژرف و گسترده "چیچست" (دریاچه ارومیه) صد اسب و هزار گاو و ده هزار گوسفند سفید پیشکش آنهاست کرد [همان : ۱۴۸].

آنهاست به بزرگی همه آب های روی زمین است. اوست که با نیروی هرچه تمام تر روان است. [...] من کوه زرین در همه جا ستوده "هگر" را که آنهاست از فراز آن به بلندای هزار بالای آدمی فرود می آید، ستایش می کنم [کرده بیست و یکم، همان : ۱۶۰].

اوست که دارای هزار رود و هزار دریاچه هر یک به درازای چهل روز راه مرد چابک سوار است. در کرانه هر یک از این دریاچه ها خانه ای آراسته و خوب ساخته به یکصد پنجره درخشان و هزار ستون خوش تراش برپاست. خانه ای بس بزرگ که بر فراز هزار پایه جای دارد [کرده بیست و سوم، همان : ۱۶۱].

بنابراین، از هر روی که بنگریم، کشاورزی و حاصلخیزی، تقدس آب و گیاه یا چشمه و درخت و تقدس کوه در آیین مهر و آنهاست وجود داشته است که با نیایش و قربانی همراه بوده و برخی از رسوم و مناسک در باورهای زرتشتی و سپس در سنن و آداب اسلامی راه یافته و به گونه ای دگردیسی نموده تا جایی که امروزه شکل و ظاهر آن ها حفظ شده در حالی که معنای آن پالایش شده و با احکام و عقاید اسلامی آمیخته است.

بدیهی است که ادیان از ابتدای ظهور تا دوره اوج و افول تغییر و تحولاتی دارند. بازتاب این تحولات از باور و اعتقاد و آیین و مناسک به معماری و سایر هنر ها منتقل می شود. به طور نمونه قربانی گاو در کیش مهر و آنهاست وجود داشته و در آغاز آیین زرتشت نیز مرسوم بوده است. اما به تدریج از میان رفت، زیرا زرتشت این رسم را منسوخ کرد. "جاماسب" هنگامی که دید لشگر "دیویسان" دروغ پرست از دور آرایش رزم گرفته پیش می آید، صد اسب و هزار و گاو و ده هزار گوسفند پیشکش آنهاست کرد [کرده هفدهم، همان : ۱۵۳]. "در سنگ نبشته های هخامنشی، نام آنهاست ذکر شده است. در کتیبه های اردشیر دوم در همدان و شوش نام آنهاست پس از اهورامزدا و قبل از میترا آمده است که نشانگر پایگاه ارجمند این ایزد بانو است" [گویری، ۱۳۷۹].

دیرزمانی است که از آیین مهر و آناهیتا می گذرد. مردم نیاسر و بعضی از روستاها و شهرها در شمال و جنوب و شرق و غرب کشورمان، رسومی را در ارتباط با مناسبت های مذهبی اسلامی انجام می دهند که به گونه ای در تداوم آیین ها و رسوم باستانی ایران است. مراسم قربانی گاو در عید قربان و نخل گردانی در ۲۱ رمضان روز شهادت مولای متقیان علی (ع) از این نمونه هاست؛ همچنین علامت کشی و نخل گردانی (تصویر ۱۴) در عاشورای حسینی نیز با ویژگی هایی خاص که ریشه در رسوم کهن دارد، اجرا می شود [نیاسر، ۱۳۸۴].

تصویر ۱۴. عاشورا. مراسم نخل گردانی. نیاسر.
ماخذ: خبرنامه میراث فرهنگی. نیاسر. شماره ۵

مراسم قالی شویان در مشهد اردهال کاشان که هر ساله در دومین جمعه مهر ماه انجام می شود و به عزاداری برای امامزاده محمد فرزند امام محمد باقر مشهور است. در حالی که تمامی تواریخ مربوط به تولد و شهادت و اعیاد مذهبی اسلامی به تاریخ هجری قمری می باشد. بزرگداشت این روز و عزای امامزاده در نیمه دوم مهرماه در دل کوه و کنار چشمه با صحنه های آیینی و با علایم و نشانه هایی از رسوم کهن برگزار می گردد [نیاسر، ۱۳۸۴].

رسم نذر داوودی در ملایر و روستاهای اطراف آن، نیایش آب در میان بختیاری ها، نماز باران و نیایش آب با توسل به حضرت زهرا (س) در جزایر جنوب کشور و بسیاری دیگر از این مراسم، همانگونه که اشاره شد در دل طبیعت و با آب پیوند دارد. آناهیتا و مهر در باور ها و سنن ایران باستان، همواره در کنار هم حضور داشته اند و به قدری نشانه های طبیعی مانند گیاه، آب، ماهی، گاو و همچنین آثار معماری و اماکن مقدس آن ها به هم آمیخته است که تفکیک این دو از یکدیگر آسان نیست. گل نیلوفر، ماهی دلفین، مرغابی، سبوز (کوزه) را از نشانه های آناهیتا برشمرده اند [یاحقی، ۱۳۶۹: ۴۲۵]. انار [گریشمن، ۱۳۶۸: ۱۰۵] و سرو [یاحقی، ۱۳۶۹: ۴۱۷]، عقاب^۱ [بویل، ۱۳۶۸: ۴۳۲]، لک لک [یاحقی، ۱۳۶۹: ۲۳۲]، قو و قمری و کبوتر^۲ (پیک آناهیتا) [یاحقی، ۱۳۶۹: ۳۴۷] نیز از نشانه های آناهیتا گفته شده است. "از دیگر نمادهای ناهید درخت سدر است که بیشتر به حماسه گیلگمش و ایشتر پیوند دارد و پرستشگاه آناهیت را در همدان با چوب درخت ساختند" [باستانی پاریزی، ۱۳۴۴: ۲۵۰]. از دیگر نمونه ها می توان به چهار تاقی های روستای نسلج نیاسر اشاره کرد که در ارتباط با کوه، درخت و چشمه مقدس می باشند. همچنین چارتاقتی مشهور نیاسر که به قولی برج رصد خورشید در اول انقلاب تابستانی و زمستانی است، بر بلندی واقع شده و از یک سو در دل کوه و سوی دیگر آن، چشمه و چنار مقدس و معبد آناهیتا (مسجد فعلی) قرار دارد (تصاویر ۱۴ و ۱۵).

تصویر ۱۴. چهارتاقی، نیاسر.
نگارنده: ه

تصویر ۱. درخت چنار مقدس، نیاسر.
ماخذ: نگارنده

دو بنای چارتاقی قدیمی که یکی مخروبه و دیگری تا حدی تعمیر شده در روستای نشلج و در دامنه کوه با فاصله ای از چارتاقی اصلی در کنار درختان کهنسال و چشمه آب قرار دارند که طبق نظر اهالی، در گذشته پروتق بوده و زرتشتیان برای نذر و نیاز و طلب باروری و عقد بستن با چشمه مقدس در این مکان حاضر می شدند (تصاویر ۱۶ و ۱۷).

تصویر ۱۶. چارتاقی های روستای نشلج نیاسر
ماخذ: نگارنده

تصویر ۱. درختان کهنسال و چشمه مقدس، روستای نشلج
نیاسر، ماخذ: نگارنده

این دو بنا موسوم به امامزاده بی بی رقیه خاتون و دیگری امامزاده طاهر حسنی می باشند. نمای فعلی مقبره بی بی رقیه با در سبز رنگ (تصویر ۱۸) در جوار درختان و چشمه مقدس جلوه خاصی دارد. در تداوم باور ایرانیان باستان که چشمه های مذکر و مؤنث وجود داشته، شاید این چشمه ها منسوب به مهر و آناهیتا باشند. "تا چندی پیش سالخوردگان نیاسر و پیران و بزرگان با این چشمه ها عقد و پیمان می بسته اند و طلب حاجت برای خویش یا دیگران داشته اند" گفته های مردم نیاسر، تابستان ۱۳۸۴.

تصویر ۱۸. مقبره بی بی رقیه، روستای نشلج، نیاسر.
ماخذ: نگارنده

نتیجه :

بسیاری از مکانهای مقدس که امروز در کنار آنها واقع شده اند یا روزگاری چشمه و درختی مقدس در آنجا وجود داشته است یادگاری از باورهای کهن مبتنی بر طبیعت گرایی است که ریشه در اعتقاد به ایزدان مهر و آناهیتا دارد. تقدیس و نیایش ایزدبانوی آنها که حاصلخیزی، نعمت و فراوانی از آن اوست چنان در آداب و سنن اسلامی رسوخ کرده که ریشه های قدیمی و اصیل آن درغبار ایام گم گشته و برخی نیز به فراموشی سپرده شده است. امروز در گوشه و کنار ایران آیین های باران خواهی، و گرامیداشت آب به شکل های گوناگون در اماکن مقدس برپا می شود که بیشتر در جوار چشمه، رودخانه و درختان کهن و بناهای مقدس در ارتباط با آنها بوده که نشانه ها و یادگارهایی از گذشته های دور را به همراه دارد. باشد که با زنده نگه داشتن این رسوم و باورها بکوشیم تا غبار خرافات از آن زدوده و به حقایق و رموز آن دست یابیم.

پی نوشت

1. Mithra
2. Bogazkoy
3. Varora
4. Nastya
5. Indora

۱. در کنار هر یک از رودها و دریاها در کاخ باشکوهی که بر روی هزار پایه قرار گرفته است و هزار ستون زیبا و یکصد پنجره درخشان دارد، بر روی صفا ای بستری زیبا و خوشبوی، آراسته به بالشها گسترده شده است. این کاخ بلند و باشکوه از آن دختری زیبا، جوان، برومند و خوش اندام است که کمری زرین بر میان بسته است. [آبان پشت کرده های ۱۰۱ و ۱۰۲. دوستخواه، ۱۳۶۱]
۲. اردوی سورا آناهیتا به معنای رود توانای پاک است. [پوردوود، ۱۳۵۶. ص ۴۱۶]
۳. همچنین به معنی دختر بالغ که در عربی ناهید و ناهده آمده [باستانی پاریزی، ۱۳۴۴. ص ۲۵۰] و به صورت طاهره برگردانده شده است [مقدم، ۱۳۵۷. ص ۳۰].
واژه بغدخت یا دختر خدا نیز رساننده یکی از مفاهیم آناهیتا می باشد که در فارسی با دگرگونی غ به ی به صورت بیدخت درآمده است [فره وش، ۱۳۷۰: ۱۶۵].
۴. عقاب به عنوان نماد ناهید بر سکه های اردشیر بابکان نقش می شد. ر. ک دیوید سلوود : سکه های ساسانی، تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی ساسانیان [کمبریج، ج ۳].
۵. کیوتر در اسطوره های کهن پیک ناهید بود. مجسمه های کوچک آن در خوزستان یافت شده است و چونان نماد مهرورزی از آنها نام می برند.

منابع

- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. ۱۳۴۴. **خاتون هفت قلعه**. انتشارات دهخدا. تهران
- بهار، مهرداد. ۱۳۷۶. **از اسطوره تا تاریخ**. نشر چشمه. تهران
- بهار، مهرداد. ۱۳۷۵. **پژوهشی در اساطیر ایران**. نشر آگاه، تهران
- دوست خواه، جلیل. ۱۳۶۱. **اوستا**. انتشارات مروارید. تهران چاپ سوم
- ریاضی، محمد. ۱۳۸۲. **طرح ها و نقوش لباس ها و بافته های ساسانی**. انتشارات گنجینه هنر. تهران
- شیخ فرشی، فرهاد. ۱۳۸۲. **آناهیتا در باور های ایران باستان**. نشر حروفیه. تهران
- فره وش، بهرام. ۱۳۷۰. **ایرانویج**. انتشارات دانشگاه تهران. تهران
- فریدن گرن، گئو. ۱۳۷۷. **دین های ایران**، ت: منوچهر فرهنگ. نشر آگاهان ایده. تهران
- قرشی، امان الله. ۱۳۸۰. **آب و کوه در اساطیر هند و ایرانی**. نشر هرمس. تهران
- گویری، سوزان. ۱۳۷۹. **آناهیتا در اسطوره های ایرانی**. چاپ سوم. انتشارات جمال الحق. تهران
- گریشمن، رمان. ۱۳۶۸. **از آغاز تا اسلام**. ت: محمد معین. انتشارات علمی فرهنگی. تهران
- مقدم، محمد. ۱۳۸۰. **جستار درباره مهر و ناهید**. نشر هیرمند. تهران
- "مهرنامه"، خبرنگار داخلی پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی نیاسر. ۱۳۸۴. شماره ۵. ویژه نامه آیین
- ناس، جان بی. ۱۳۸۵. **تاریخ جامع ادیان**. ت: علی اصغر حکمت. انتشارات علمی و فرهنگی. تهران
- شهرزادی، موید رستم. ۱۳۷۵. **"سیر تاریخ و تمدن در ایران باستان"**. مجله وهومن. شماره ۱۰. بهار خورشیدی
- ناصرمشهدی زاده. ۱۳۸۴. **مهرنامه**، خبرنگار داخلی پایگاه میراث فرهنگی شهر تاریخی نیاسر. شماره ۵.
- یاحقی، محمد جعفر. ۱۳۶۹. **فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی**. موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی. تهران
- Fukai, Shinji and Horiuchi, 1969-1972, Taq-i-Bustan, University of Tokyo, vol. 1-4, Kioharu